

Детермінантні вияви адвербіальних цільових синтаксем у сучасній українській мові

Н. Ф. Грозян

Інститут української мови НАН України, м. Київ, Україна
Corresponding author. E-mail: domarinen@ukr.net

Paper received 13.01.19; Accepted for publication 19.01.19.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2019-189VII55-06>

Анотація. У статті на матеріалі сучасних українських текстів досліджено структурно-семантичні особливості детермінантів мети. З'ясовано, що конструкції з цільовими поширювачами мають яскраво виражений характер цілеспрямованої, подекуди навмисної, діяльності суб'єкта. Для конструкцій із детермінантами мети характерною є взаємодія семантики обох частин висловлення, коли детермінантна частина називає зумовлювальний чинник, а недетермінантна виражає зумовлений. Внаслідок цього цільові поширювачі на рівні значень поєднані з предикатами активної дії, що передбачає наявність суб'єкта-істоти. Установлено, що речення з цільовими детермінантами мають яскравий прагматичний потенціал, зумовлений їхніми структурно-семантичними особливостями. Детермінанти мети можуть бути репрезентовані різними лексико-морфологічними формами. На вибір певної одиниці впливає об'єктивна необхідність і сполучуваність слів. Багатство засобів вираження мети в тексті дозволяє обрати найбільш точний для конкретної мовленнєвої ситуації детермінант, який якнайкраще відповідає ілюкутивному задуму адресанта. Мінімальні цільові семантико-синтаксичні одиниці є корелятами детермінантів мети й виражають призначення дії або процесу, а також вказують на явища, заради яких відбувається певна дія. Найпоширенішими морфологічними засобами репрезентації цільових мінімальних одиниць є прийменниково-відмінкові конструкції, рідше – прислівники та дієприслівники.

Ключові слова: детермінант зумовленості, детермінант мети, адвербіальна мінімальна одиниця, цільова мінімальна одиниця, синтаксема.

Вступ. Теоретико-методологічна парадигма сучасного мовознавства тяжіє до багатоаспектного дослідження мовних фактів, усебічного їх аналізу. Такий підхід дозволяє вибудовувати ґрунтовні теорії, формувати нові напрями в науці.

Одним із пріоритетних векторів розвитку лінгвістики сьогоденні є теорія детермінантів, яка посідає визначне місце в сучасному синтаксисі членів речення. Новий підхід до створення системи другорядних членів речення дозволяє врахувати їх функціональне різноманіття, ієрархічні зв'язки, периферійні явища, що породжують синкретизм семантики. Проте, незважаючи на фундаментальний характер теорії детермінантів, у сучасному мовознавстві є низка нерозв'язаних проблем, які потребують багатоаспектного аналізу й інтерпретації. Саме необхідність теоретичного осмислення деяких питань учення про детермінанти визначає актуальність дослідження.

Огляд публікацій за темою. Останнім часом лінгвісти приділяють чимало уваги проблемам структурно-семантичної організації речень. Упродовж останніх років у лінгвістиці це питання досліджували такі науковці, як В. В. Бабайцева, Н. Ф. Баландіна, М. В. Всеволодова, І. Р. Вихованець, М. О. Вінтонів, Н. Ф. Гуйванюк, В. В. Гумовська, А. П. Загнітко, Т. П. Ломтєв, В. П. Малащенко, М. К. Милих, І. П. Распопов, Н. Ю. Шведова та ін. Проблемам функціонування детермінантних компонентів у семантико-синтаксичній структурі речення присвячено наукові розвідки К. Г. Городенської та Н. Л. Іваницької.

Метою роботи є дослідження структурно-семантичних особливостей адвербіальних цільових синтаксем як корелятив детермінантів мети. Зокрема заплановано розв'язати такі завдання:

- 1) охарактеризувати статус детермінантів мети в лінгвоукраїністиці;
- 2) проаналізувати й систематизувати адвербіальні цільові синтаксеми;
- 3) покласифікувати детермінанти мети за семантичними ознаками.

Матеріалом дослідження є художні та публіцистичні українські тексти початку ХХ–ХХІ століття. Для досягнення поставленої мети використано описовий метод із прийомами наскрізного виписування, метод зіставлення й систематизації – для відбору й інтерпретації фактичного матеріалу; структурний – для аналізу специфіки речень із частками; дистрибутивний – за допомогою якого виявлено приховану інформацію в тексті з урахуванням парадигматичних і синтагматичних процесів

Результати та їх обговорення. Традиційно детермінанти поділяють на три групи: фонові детермінанти, детермінанти зумовленості та детермінанти з характеризувальним значенням. Детермінанти мети являють собою окремий різновид детермінантів зумовленості. Оскільки “мета” є інтенційним поняттям, конструкції з цільовими поширювачами мають яскраво виражений характер цілеспрямованої, подекуди навмисної, діяльності суб'єкта. Для конструкцій із детермінантами мети характерною є взаємодія семантики обох частин висловлення, коли детермінантна частина називає зумовлювальний чинник, а недетермінантна виражає зумовлений. Внаслідок цього цільові поширювачі на рівні значень поєднані з предикатами активної дії, що передбачає наявність суб'єкта-істоти. Речення з цільовими детермінантами мають яскравий прагматичний потенціал, зумовлений їхніми структурно-семантичними особливостями.

Детермінанти мети можуть бути репрезентовані різними лексико-морфологічними формами. На вибір певної одиниці впливає об'єктивна необхідність і сполучуваність слів. Багатство засобів вираження мети в тексті дозволяє обрати найбільш точний для конкретної мовленнєвої ситуації детермінант, який би якнайкраще відповідав ілюкутивному задуму адресанта.

Мінімальні семантико-синтаксичні одиниці як кореляти детермінантів мети “виражають призначення дії або процесу, вказують на явища, заради яких відбувається відповідна дія. Вони функціонують у

семантико-синтаксичній структурі речення як похідні від підрядних частин складнопідрядного речення компоненти ускладненого простого речення, що не зумовлені валентністю предиката” [4, с. 280]. Як влучно зазначає К. Г. Городенська, “цільові відношення, на відміну від причинових, темпоральних і умовних, формуються в семантико-синтаксичному ярусі речення з причиново-наслідкових і модально-пропозитивних власне-семантичних відношень: це не зумовлює якихось особливих відмінностей у процесі утворення цільових синтаксем” [3, с. 135]. Між головною та підрядною частиною зазвичай уживають сполучник *щоб*, який є показником семантико-синтаксичних відношень мети. Проте цей сполучник можуть замінити прийменниково-іменникові конструкції в процесі згортання предиката підрядної цільової частини: *Прем'єр Британії зустрінеться з лідерами ЄС, щоб врятувати угоду про Brexit* (Європейська правда. – 11.12.2018) → *З метою врятування угоди про Brexit прем'єр Британії зустрінеться з лідерами ЄС*.

Синтаксеми мети втілені в різних семантичних, морфологічних та синтаксичних варіантах. Із погляду семантики можна виокремити дві основні групи цільових синтаксем. До першої належать мінімальні одиниці зі значенням власне-мети, які реалізовані зазвичай за допомогою прийменників *для*, *на*, *з метою*, *під*, *по*, *в / у*, *про*, *ради* поєднаних із непрямыми відмінками, прислівниками й інфінітивами. До другої групи можна зарахувати одиниці, які позначають мету з відтінком присвяти, виражені прийменниками *заради*, *ради*, *задля*, *в ім'я* в поєднанні з родовим відмінком іменників. На вибір між першою та другою групами цільових синтаксем впливає лексичне значення іменника-компонента напівпредикатної одиниці: *Для надійності перед цим надійшов із Кураївки виклик на неї, голова колгоспу просив направити Інну Ягнич в рідне село, і, безперечно, це теж було вагомою красплею на розподільчі терези* (О. Гончар); *З метою покращення стану зелених насаджень у Житомирі проводиться роюти з кронвання дерев* (Житомир today. – 28.12.2017); *В ім'я ідеї і бійців АТО: українці написали Всеукраїнський диктант єдності* (Радіо «Свобода». – 07.11.2014); *Задля цього життя поки що можна й поступитися дечим* (О. Гончар).

На морфологічному рівні корелятами детермінантів мети зазвичай є морфолого-синтаксичні варіанти цільових синтаксем. Домінантною серед них можна вважати прийменниково-відмінкову сполуку *для* + *родовий відмінок*, яка є стилістично нейтральною: *Для балачок із Катратим вибери зручніший час, коли він не буде поглинутий оцим своїм ловецьким заняттям, котре великих, правда, втіх йому не віщує, бо карасі тут грамотні, знають, як їм поведеться* (О. Гончар); *Для проби слугував свіжий пейзаж Труша «Дніпро під Києвом», хоча думав Франц переважно про рембрантову «Нічну сторожу»* (Г. Прохасько). Загалом слід виокремити такі морфолого-синтаксичні варіанти цільових синтаксем зі значенням власне-мети:

1) *для* + *родовий відмінок*: *Для втіхи маленьких пастушків, на їхнє спеціальне замовлення, стріляти в пеньочок або в підкинену ковіньку...* (Іван Багрянний); *Для пустої забавки Божий чоловік її сюди не покликав би* (В. Шкляр);

2) *з метою* + *родовий відмінок*: *З метою всебічного і комплексного опрацювання питань, пов'язаних з*

наданням публічної інформації та розглядом звернень громадян, провадить свою діяльність у взаємодії з відповідними структурними підрозділами <...> (Платформа ефективного регулювання. – Режим доступу: <https://regulation.gov.ua/>); *З метою вивчення ситуації на Солотвинському солеруднику відібрано проби води та проведено огляди* (Закарпаття. – 26.09.2016);

3) *під* + *знахідний відмінок*: *Під будівництво скандальних висоток було незаконно відведено земельну ділянку вартістю понадо 1,5 млн грн* (Главком. – 01.08.2018); *Підійшли вони до мене з похиленими головами, як підходили в старі часи під благословення* (В. Речмедін);

4) *на* + *знахідний відмінок*: *На штурм ХОДА знадобилось 17 хвилин* (Режим доступу: <http://univd.edu.ua/uk/news/3597/>); *На практику за кордон поїхали студенти, що добре володіють англійською* (Сьогодні. – 15.04.2014);

5) *про* + *знахідний відмінок*: *І про всяк випадок тримайте невеличку банку бабусиної квашеної капусти в холодильнику* (Вікна. – 10.12.2018); *Про запас треба мати кілька літрів води й аптечку* (Телеграф. – 12.04.2004);

6) *по* + *знахідний відмінок*: *По хліб шла дитина – трояндо!* (П. Тичина); *По гриби краще ходити вранці* (Телеграф. – 23.08.2003);

7) *в / у* + *знахідний відмінок*: *В розвідку пішли найкращі з наших хлопців* (Телелгаф. – 01.05.2015); *У наступ рушили вже «беркутівці»* (Майдан. – 18.02.2018);

8) *ради* + *родовий відмінок*: *В амбразурі вікна хлопці ради інтересу проміряли цю стіну – виходило 70 сантиметрів* (Іван Багрянний); *Тим більше, що тигрята тільки гарчали страшно, в дійсності ж були зовсім далекі від думки улаштувати якісь екзекуції ради екзекуцій* (Іван Багрянний).

Варто зауважити, що активно вживаними є лише перші два різновиди: *для* + *родовий відмінок* і *з метою* + *родовий відмінок*. Решта прийменників зрідка передають значення мети з іменниками у непрямої відмінках. А деякі з цільових синтаксем, зокрема з прийменниками *по*, *про* та *в / у*, є стилістично обмеженими, функціонуючи лише в розмовно-побутовому та художньому стилях. Зрідка вони трапляються в публіцистичних текстах (зазвичай у складі відносно сталих сполук *по гриби*, *по хліб*, *про всяк випадок* тощо). Синтаксема *ради* + *родовий відмінок* виявлена в художніх текстах (подекуди як віддзеркалення розмовно-побутового мовлення) і в публіцистичних, вона відсутня в офіційно-ділових і наукових жанрах. Окрім нейтрального значення мети прийменниково-відмінкова конструкція *ради* + *родовий відмінок* може мати відтінок урочистості чи присвяти, тому належить також до другої групи адвербіальних цільових одиниць відповідно до значення.

Цільові мінімальні синтаксеми другої групи можуть виражати мету з відтінком присвяти, інколи жертовності. Вони репрезентовані такими морфолого-синтаксичними варіантами:

1) *задля* + *родовий відмінок*: *А піде чутка, – задля нагородити мене хтось видасть королю* (Л. Костенко); *Задля нього Ліля ще човгатиме шість років підшовами по інститутській підлозі* (О. Гончар);

2) *заради* + родовий відмінок: <...> *Себастьян глядив під м'яким коцом Аннин живіт так, щоб приспати і вийти на балкон заради останньої сигарети* (Т. Прохасько); *Диплом. Заради нього треба йти на жертви* (О. Гончар);

3) *ради* + родовий відмінок: *НЕ ТЕМНИЙ БУНТ, НЕ ЧОРНЕ ВІРОЛОМСТВО, не на розбій нагострені шаблі, не ради слави і не задля помсти, – а за свободу рідної землі!* (Л. Костенко); *Ради дітей терпіла, сама на розшуку бігала, коли, бувало, після получки господаря довго нема, знала, куди бігти, – на Клинич мерщій! А він там уже або поб'ється з кимось, або, перепитий, в грязюці валяється...* (О. Гончар).

До морфологічних засобів вираження цільових синтаксем належать також прислівники *умисно / умисне / зумисне, навмисно / навмисне, на зло, наперекір, напоказ, жартома* й под. Наприклад: *Ми зумисне доводо до них не виходили, придивлялися здалеку, як вони поведуться, – а раптом котрийсь спересердя обмовиться необережним словом чи ще якомсь видасть себе* (В. Шкляр); *Йому не хотілось їсти. Відзначивши це, Андрій наперекір відломив крихту хліба, випив чай, і зжував ту крихту... Нехай* (Іван Багряний);

Дієприслівники із семантикою прагнення також належать до засобів репрезентації цільових синтаксем: *Намагаючись утримати Україну від втечі в Європу, Росія поховала європейський вектор свого розвитку* (Народна правда. – 23.06.2018); *Із 14 травня*

2018 року Сенцов голодує, домагаючись звільнення всіх українських політ'язнів із російських в'язниць (Українська правда. – 26.06.2018). Дієприслівник зазвичай має при собі залежні слова, які допомагають розкрити значення мети: *Намагаючись зупинити автомобіль, поліцейські застосували вогнепальну зброю* (Гордон. – 24.05.2018). Дієприслівники зрідка передають значення мети, особливо перебуваючи в позиції детермінантних членів речення.

Висновки. Аналіз зібраного фактичного матеріалу дозволяє стверджувати, що найпоширенішими морфологічними засобами репрезентації цільових мінімальних одиниць є приєднаниково-відмінкові конструкції, рідше – прислівники та дієприслівники. Усі виявлені в текстах детермінанти мети різняться відтінками лексичних значень і комунікативних функцій. Серед них варто виокремити дві основні групи: мінімальні одиниці зі значенням власне-мети та мети з відтінком присвяти, жертвовності.

З огляду на поширеність адвербіальних цільових мінімальних одиниць у текстах різної стильової приналежності **перспективою подальших досліджень** може бути здійснення порівняльного аналізу вживання детермінантів мети в межах окремих стильових різновидів. З'ясування механізмів сполучуваності адвербіальних цільових мінімальних одиниць, особливостей їх функціонування дозволять поглибити теоретичні відомості про семантико-синтаксичну будову речення в українській мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови: монографія. Київ: Наук. думка, 1992. 222 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: підручник. Київ: Либідь, 1993. 368 с.
3. Вінтонів М. О. Актуальне членування речення і тексту: формальні та функційні вияви: монографія. Донецьк: ДонНУ, 2013. 328 с.
4. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць: монографія. Київ: Наук. думка, 1991. 192 с.
5. Межов О. Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць: монографія. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 464 с.
6. Плющ М. Я. Проблема відокремлення і відокремлених компонентів речення (семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти): навчальний посібник. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. 92 с.

REFERENCES

1. Vykhoivanets I. R. Narysy z funktsionalnoho syntaksysu ukrainskoi movy: monohrafiia. Kyiv: Nauk. dumka, 1992. 222 s.
2. Vykhoivanets I. R. Hramatyka ukrainskoi movy. Syntaksys: pidruchnyk. Kyiv: Lybid, 1993. 368 s.
3. Vintoniv M. O. Aktualne chlenuvannia rechennia i tekstu: formalni ta funktsiini vyiavy: monohrafiia. Donetsk : DonNU, 2013. 328 s.
4. Horodenska K.H. Deryvatsiia syntaksychnykh odynyt: monohrafiia. Kyiv: Nauk. dumka, 1991. 192 s.
5. Mezhov O.H. Typolohiia minimalnykh semantyko-syntaksychnykh odynyt: monohrafiia. Lutsk: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky, 2012. 464 s.
6. Pliushch M.Ia. Problema vidokremлення i vidokremlynykh komponentiv rechennia (semantyko-syntaksychnyi i komunikatyvnyi aspekty): navchalnyi posibnyk. – Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2010. 92 s.

Determinant expression of adverbial purpose syntaxemes in the contemporary Ukrainian language

N. Hrozian

Abstract. The paper covers the studies of some structural-semantic peculiarities of purpose determinants on the material of the contemporary Ukrainian texts. It has been found out that a construction with purpose spreaders has a pronounced nature of a goal-orientated, sometimes intentional, activity of a subject. The interaction of semantics of both parts of a statement is typical for the constructions with purpose determinants, when a determinant part names a casual factor and a non-determinant one expresses a conditioned factor. As a result, purpose spreaders at a meaning level are connected with the predicates of an active action which envisages the availability of a subject-being. It has been established that the sentences with purpose determinants have a pronounced pragmatic potential due to their structural-semantic peculiarities. Purpose determinants can be represented by various lexical-morphological forms. An objective necessity and word compatibility influence a choice of a certain unit. A great variety of the means to express a purpose in the text allows choosing the most precise determinant for a certain speech situation, which fits an illocutive plan of a sender the best. Minimal purpose semantic-syntactic units are correlates of purpose determinants, and they express the purpose of an action or a process and also point to the facts for which a certain action takes place. The most common morphological means of the representation of purpose minimal units are prepositional-case constructions, adverbs and participles are less common.

Keywords: causality determinant, purpose determinant, adverbial minimal unit, purpose minimal unit, syntaxema.